

Лариса Попова

ФОРМУВАННЯ В МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ УМІНЬ КОРИСТУВАТИСЯ ЛІНГВІСТИЧНИМИ СЛОВНИКАМИ

Основними показниками мовленнєвої та мовної компетенцій молодших школярів є рівні їхнього словникового запасу, орфографічної пильності, які ефективно вдосконалюються за допомогою роботи з лінгвістичними словниками різних типів. Отримання сьогодні повноцінної освіти практично неможливе без використання цих ґрунтовних праць, які не тільки підвищують грамотність і знання мови, а й сприяють усебічному розвитку особистості. Тому формування в учнів початкової школи умінь самостійно користуватися лексикографічними довідниками є актуальною проблемою лінгводидактики.

Метою статті є дослідження ефективності використання лінгвістичних словників під час формування мовленнєвої та мовної компетентностей учнів початкової школи.

Незважаючи на зростання словникової продукції, появу ґрунтовних лексикографічних досліджень (Я. Галас, В. Балог, Л. Струганець, О. Стишов, В. Дубічинський, О. Семенов та інші), питання методичного характеру не були предметом окремих досліджень.

Проаналізувавши державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів початкової школи з української (рідної) мови навчання, нами визначено, що молодші школярі повинні мати уявлення про словники різних типів, уміти за допомогою орфографічного словника з'ясувати правильність написання слова, його окремих форм, користуватися тлумачним словником, словниками синонімів, антонімів та ін. [3, 3].

Дослідивши підручники з рідної мови щодо залучення молодших школярів до роботи з лінгвістичними словниками, ми виявили лише незначну кількість вправ, які передбачають вироблення відповідних навичок. Перше, епізодичне, знайомство зі словниками відбувається тільки в другому півріччі другого класу. Більш ґрунтовне вивчення довідкової літератури починається в третьому класі. До розділу «Мова і мовлення» включено тему «Мова – найважливіший засіб спілкування», опрацьовуючи яку, діти вперше отримують теоретичні відомості про лексикографічні видання. У четвертому класі роботу зі словниками передбачає незначна кількість вправ.

Для констатування недостатньої уваги до застосування лінгвістичних словників учителями початкових класів та молодшими школярами, нами була розроблена анкета.

Результати опитування учнів початкової школи довели, що на уроках рідної мови ними використовується тільки орфографічний словник (приблизно 28 % від загальної кількості респондентів). Частина молодших шко-

лярів знала про тлумачний та фразеологічний словники, словник синонімів. Словники антонімів, омонімів, паронімів взагалі залишилися поза увагою учнів, хоча, на нашу думку, вони містять значний потенціал для розвитку мислення і мовлення дітей.

Таким чином, учні початкових класів приходять до середньої ланки школи, не маючи навичок роботи з різними типами лінгвістичних словників.

Переконані, що цей недолік можна усунути, якщо лексикографічний фрагмент уроку рідної мови буде обов'язковим, починаючи з першого року навчання дітей у школі.

У межах дослідження ми вважаємо за доцільне сформуванню низку основних знань та вмінь молодших школярів, що забезпечують їхню лексикографічну компетентність:

- знати різні типи словників;
- визначати одиницю опису за назвою;
- уважно читати словникову статтю;
- розрізняти умовні позначки, ремарки, символи, скорочення;
- використовувати в роботі зі словниками вибіркоче читання;
- працювати з орфографічним словником при організації самоконтролю і взаємоперевірки творчих робіт з розвитку мовлення (твір, переказ);
- послуговуватися кількома словниками під час редагування власних текстів.

Робота над виробленням у молодших школярів навичок користуватися різноманітними словниками, на нашу думку, буде ефективною, якщо розпочати її з підготовчого етапу. Учні знайомляться з цими особливими книгами, їх призначенням, особливостями побудови та правилами користування. Учителю початкових класів не важко буде це організувати, якщо скористатися методом читання-роздивляння, розробленим Н. Светловською. Він доцільний у період навчання грамоти, отже, першу зустріч зі словником можна організувати під час засвоєння нової букви і відшукування в орфографічному словнику лексем, у яких вона є.

Після знайомства з алфавітом у дітей виробляється вміння помічати чіткий порядок розташування слів, причому педагогові слід поступово привчити молодших школярів орієнтуватися при пошуку необхідного слова не лише на першу букву, а й на наступні.

Працюючи зі словником першокласники можуть зробити маленькі наукові відкриття. Діти вже можуть порахувати, скільки сторінок у ньому займають слова на ту чи іншу букви. Наприклад, порівнюючи кількість сторінок на букву *к* та букву *ф*, учні роблять висновок, що слів на *к* більше, ніж на *ф*.

За таким принципом може відбуватися підготовчий етап роботи практично з будь-яким лексикографічним виданням.

Одним з основних завдань, які успішно формуватимуть в молодших

школярів уміння користуватися різними лінгвістичними словниками, є засвоєння принципу будови цих джерел. Учителеві слід розповісти та продемонструвати дітям, що кожен словник складається зі словникових статей, але побудовані вони в різних типах лексикографічних видань не однаково. Наприклад, в орфографічному словнику подається написання, зазначається наголос та певні додаткові зауваження щодо правопису, а фразеологічний словник подає тлумачення фразем, наводить зразки їх уживання в художніх текстах.

На нашу думку, розвиткові інтересу до словників сприятиме така робота: створення закладки-пам'ятки, на якій у привабливій формі зображено різні лексикографічні позначки.

Орфографічна грамотність завжди залишається однією з актуальних проблем початкової школи, отже, орфографічний словник при систематичному його використанні може буди добрим помічником у попередженні орфографічних помилок. П. Грушніков відзначав, що основна робота з цим лексикографічним виданням на уроці повинна проводитися в двох напрямках: перший – використання словника як спеціального довідника, другий – використання словника як додаткового підручника [2, 5].

Як свідчать результати аналізу шкільних підручників з української мови для початкової школи, на жаль, до роботи з орфографічним словником діти залучаються тільки тоді, коли необхідно перевірити написання того чи іншого слова. Щоб сформувати повноцінні навички застосування молодшими школярами цих лексикографічних джерел, пропонуємо такі види завдань:

- користуючись словником, вставте букви на позначення голосних, які «випали» зі слів *ш...фер, ф...тбол, ш...ренга, п...ртрет, т...мп...ратура*;
- за словником допишіть слова, у яких такі перші склади: *ми..., ри..., ве...* тощо;
- випишіть зі словника в алфавітному порядку словникові слова на тему «Птахи» («Одяг», «Рослини» та ін.), підкресліть букви на позначення голосних, які не можна перевірити;
- знайдіть у словнику та запишіть п'ять словникових слів на букву *п* (*р, с, т...*);
- випишіть по п'ять словникових слів, які складаються з одного складу (двох, трьох складів);
- випишіть по п'ять слів, у яких перший склад наголошений, другий – ненаголошений;
- доберіть з орфографічного словника слова за темою «Весна»;
- користуючись орфографічним словником, виберіть 5–10 слів, з якими можна скласти невеличке оповідання за запропонованою темою («Школа», «Екскурсія» тощо).

Для того, щоб привчити молодших школярів користуватися орфографічним словником, можна уникати в підручниках «рамочок» із словни-

ковими словами, а включати їх у тексти вправ з пропуском букв на місці орфограм, які треба перевірити. Регулярне та систематичне виконання таких вправ формує в молодших школярів уміння самостійно працювати з лексикографічними довідниками, звичку послуговуватися ними тоді, коли написання того чи іншого слова є сумнівним.

Таким чином, постійна робота з орфографічним словником, відшукування слова, яке треба перевірити, – це надійний шлях до запам'ятовування словникових слів без їх механічного зазубрювання. Якщо дитина вміє швидко відшукати слово, то потреба в систематичному вдосконаленні навичок роботи з лексикографічними працями приносить задоволення.

У ході роботи з орфографічним словником виникає необхідність пояснення значень незрозумілих слів, що, у свою чергу, залучає дітей до роботи з тлумачним словником, який орієнтований на повний опис семантики слів:

*Незчисленна ми родина,
В нас на всіх – одна хатина,
Але в ній і мир, і лад,
І сусід сусіду рад.
Ну, а хто із нас щось значить –
Кожен сам вам розтлумачить.*

Такою загадкою можна починати знайомство з фундаментальною лексикографічною працею – тлумачним словником та застосовувати його в подальшому. Цікавими та розвивальними, на нашу думку, є вправи, які спонукають молодших школярів постійно вдосконалювати лексикографічні навички, наприклад:

– за допомогою тлумачного словника з'ясуйте різницю в значенні слів: *адресат, адресант; абонемент, абонент*;

– які значення слова *блискавка* подано в тлумачному словнику? Чи знаєш ти такий вислів: «*Виконати замовлення в режимі блискавки*»? Як ти його розумієш? У якому значенні тут використано слово *блискавка*?

– відкрий словник на букву *Д*. Знайди і прочитай приклади слів, до яких у словникових статтях подано синоніми та антоніми;

– користуючись тлумачним словником, поясніть пряме і переносне значення слів: *сила, земля*. Складіть словосполучення, які ілюструють пряме і переносне значення цих слів;

– випишіть з поданого переліку словосполучення, в яких є слова з переносним значенням. За необхідністю скористуйтеся тлумачним словником: *золота ложка, золота людина, золоті руки; весела дівчина, веселе літо, веселі сніжинки*;

– порівняйте статті в тлумачному словнику до слів *гострий* та *город*. Зробіть висновки.

Універсальність тлумачного словника допомагає вчителю познайомити дітей із значенням слова, особливостями його вимови, написання та

стилістичного використання, синонімією, антонімією, омонімією, фразеологічним поєднанням, етимологічними довідками та ін., що забезпечує отримання різноманітної інформації про досліджувану лексему.

Аспектні словники (словники синонімів, антонімів, омонімів) збагачують мову школярів, сприяють розвитку їхнього мислення та мовлення. Недостатню увагу з боку авторів шкільних підручників з української мови для початкової школи роботі з довідниками цього типу, на нашу думку компенсують такі вправи:

– згрупуйте подані слова в синонімічні ряди, доповніть їх за допомогою словника синонімів: *великий, плакати, здоровенний, прикрашати, останній, друг, квітчати, квилити, приятель, кінцевий, завершальний*;

– доберіть антоніми до виділених багатозначних слів: *сухий одяг, суха погода, суха мова, сухе літо, сухі квіти*;

– придумайте речення, в яких подані слова були б омонімами: *вид, лист, бродити, пара, лава, передати*.

Проаналізувавши підручники з рідної мови для 4 класу [1, 91], ми знайшли тільки одну вправу, в якій пропонувалося перевірити виконане завдання за фразеологічним словником. Вважаємо, що формування в молодших школярів умінь правильного і доцільного використання фразеологічних одиниць у власному мовленні забезпечать вправи, які передбачають тлумачення фразем, синонімічну та антонімічну заміну тощо. Наприклад:

– за допомогою фразеологічного словника складіть антонімічні пари: *за версту видно, повна кишеня, валитися від вітру, з горем пополам*;

– з поданих словосполучень випишіть фразеологізми, при необхідності користуйтеся фразеологічним словником: *пасти худобу, пасти очима, пасти задніх; попасти пальцем у небо, попасти в незнайоме місто; скопити в калюжу, скопити в халепу; глек розбити, пляшку розбити; на наш млин вода тече, тече вода із-за гаю; шукати вчорашнього дня, шукати помічника; ловити рибу в мутній воді, ловити тав; з'їхати з глузду, з'їхати на санях з гори; піймати облизня, піймати шуку; сховати кінці у воду, сховати коштовності; дати драпака, дати перцю, дати пораду; покласти зуби на полицю, покласти в довгу шухляду*;

– доберіть фразеологізм, який підходить за змістом для характеристики дівчинки:

Ніна була не схожа на інших дівчат, які були одягнені в синє та чорне. Вона носила яскравий одяг (слова для довідок: восьме чудо світу, жуки в голові, біла ворона, казанська сирота, велика цяця);

– доберіть до запропонованих фразеологізмів слово-синонім: *твердий горішок, ловити облизня, не випускати пари з вуст, ні світ ні зоря, наливатися фарбою, на краю землі*.

Такі вправи доцільно виконувати під час підготовки молодших школярів до написання творів, складання текстів-міркувань, оскільки вони сприяють формуванню стійкого інтересу до рідної мови, збагаченню лексичного запасу.

Розвиток та удосконалення умінь користуватися лінгвістичними словниками можна продовжити і в позакласній роботі. З цією метою нами був апробований факультативний курс з лексикографії «Мовне джерельце». Він мав на меті виконання таких завдань: поглибити та систематизувати знання молодших школярів про словники, їхнє призначення та будову; формувати потребу звертатися до довідкової літератури, уміння самостійно здобувати нові знання; збагачувати та активізувати словниковий запас; формувати вміння за допомогою словників і довідників пояснювати мовні факти та явища, які найчастіше трапляються в усному й писемному мовленні; виховувати любов до слова, чуття мови.

На кожному з занять (а таких заплановано 10) відбувалася презентація окремого словника, формування в учнів початкової школи практичних навичок роботи з ним. Як підсумок, планувалося написання молодшими школярами твору-мініатюри «Словник – мій друг і помічник».

Серед загальнонавчальних умінь учнів початкової школи важливе місце займає продуктивне користування різними лінгвістичними словниками. У результаті дослідження було виявлено необхідність формування в молодших школярів навичок самостійного застосування їх у повсякденному житті. Підручники з української мови для початкової школи та анкетування довели епізодичність такої роботи на уроках та в позакласних заходах. Запропонований нами комплекс різноманітних мовно-мовленнєвих вправ та факультативний курс «Мовне джерельце» забезпечить формування лексикографічної компетентності учнів початкової школи.

Перспективою дослідження є комплекс позакласних заходів, де передбачається створення виставок лексикографічних новинок, екскурсії до бібліотек за метою ознайомлення зі словниками тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Вашуленко М. Рідна мова : підруч. [для 4 класу] – Ч. II / М. Вашуленко, С. Дубовик, О. Мельничайко, Л. Скуратівський. – К. : Освіта, 2004. – 126 с.
2. Грушников П. Орфографический словарь : учеб. пособие для учащихся начальной школы / П. Грушников. – М. : Просвещение, 1993. – 80 с.
3. Державний стандарт початкової загальної освіти // Початкова школа. – 2010. – № 8. – С. 3.
4. Мовчун Л. Словник у роботі вчителя / Л. Мовчун // Початкова школа. – 2001. – № 12. – С. 61–63.
5. Невейкина Н. Формирование у первоклассников интереса к работе над словарем / Н. Невейкина // Начальная школа. – 2009. – № 6. – С. 52–54.
6. Семенов О. Лексикографічна компетенція як показник мовної культури особистості / О. Семенов // Українська література в загальноосвітній школі. – 2008. – № 2. – С. 41–44.